

VIII

Розуміється, Славко не вступав уже до Сенька Грицишиного. Пішов просто додому, де застав уже другий сніданок. Та хоч забобон його не дав йому сьогодні ніякої втіхи, отже мусив Славко перебути ще одну неприємність. Прийшлося йому вислухати докори від свого батька й статися причиною суперечки родичів.

Від кількох днів не мав панотець на кім зігнати серця. У неділю спробував уже сварити в церкві святого Николая. Як по службі божій розійшлися люди з церкви, то панотець закликав війта, що був також паламарем, та й показував йому на образ:

— Чи ти втираєш коли цей образ?

— Ото робота! А чому ж би ні? — відповів війт. — Адить, як улискується.

— А чого ж він неоднаково дивиться на очі? Видиш, яке праве око заскулене?

— Певне, так намальовано, — говорив війт.

— Ти мені кажи, як намальовано! Намальовано було добре. Він дивився однако на обое очей. А сьогодні дивлюсь, а в нього праве око заскулене. Я гадав, що ти, може, не втираєш його, та, може, яка біда запаскудила йому око. Але ні! Образ чистий, а він таки заскулив око. Чи дивишся відси, чи відти, — все заскулене.

Панотець поступався назад, заходив із боків і раз у раз приглядався святцеві.

— Та чого заскулюєш око? — говорив уже просто до святця.

Святець нічирк.

Панотець пішов направо:

— Таки заскулене. Та чого заскулюєш? — Панотець пішов наліво. — Чи не комедія? Та чого скулишся?

Якби був святець писнув хоч однісіньке слово, або війт обізався, то була би вже сварка готова.

Але ніхто не обзивався, тож панотець мусив перервати свою розмову... Лиш на відхіднім сказав із досадою буцім до себе, але мав на гадці святця:

— Ти його втирай, а він на тебе заскулюється!

Відтоді аж до сьогодні не мав панотець нагоди ні з ким зайти в суперечку. Доля так запорядила, що все те мало скропитися на Славкові. Властиво, панотець не мав наміру сваритись ані зо Славком, ані з їмостю. Хотів лишень побалакати. Коли ж бо сварка, притаєна в серці, лиш чатувала на те, аби язик обізався. У ту ж мить скочила на нього. Тож панотець і незчувся, як зачав Славкові докоряти, а з їмостю зайшов у суперечку.

— Ти, Славку, хочеш подаватися до суду, — говорив панотець при сніданку. — А чи ти подумав над тим, що маєш бути кілька місяців безплатним практикантом? Скажи мені, з чого ти будеш жити?

Славко перестав їсти. Таке питання вколело його в саме серце. Панотець помітив, що лучив якраз там, де міряв. Тож смакував собі далі в такій розмові:

— Ти, певне, рахуєш на те, що я тобі дам. А ти на мене не май надії, бо я не маю відки.

Славко мовчав, але видно було по нім, що аж дрижить із зденервування. Та це для панотця було замало:

— Я виджу, що ти собі це в лексі маєш, а я не жартую, не дам ані крейцара. Я надіявся ще на жито, але вчора переконався, що воно невидатне. Не маю відки, хоч бери мене на муки.

Довголітнім досвідом виробила собі їмось відповідну тактику на панотцеві напади. Цією тактикою все його перемагала. Не виступати з неприятелем до явної битви, але змучити його супокійним поведінням. Оце була основа тої тактики, їмось завсіди мовчала і вдавала, що з

панотцевої розмови не розуміє ані однісінького слова. Не догадується навіть, що панотець говорить до неї. Потім серед найгарячішої панотцевої промови відходила потиху до кухні, лишаючи закукуріченого вояка, щоби промовляв до стін і до вікон. Панотець стояв ні в цих ні в тих, поконаний своєю власною зброєю. Отже не могла їмость цією тактикою послужитися сьогодні. Хотівши Славкові допомогти, треба було стати явно до битви. А помагати треба було доконечне. Їмость виділа, що без підмоги Славко пропащий.

— Прощу вас, — говорила їмость буцім до обох. — Може би, вперед із'їли, а потім сварилися.

— Хто свариться? — дивувався панотець. — Я лиш раджуся, що з ним буде. Ти ж сама казала, що жито цього року зле видає.

— Я казала, але, може, я жаргувала? А ти знаєш, господарю, як воно видає?

Це був удар, заподіяний панотцеві ззаду, ненадійно. Трохи його скалічив, одначе не зробив його нездатним до дальшої битви.

— А хоч би навіть жито добре видавало, — відповів панотець, удаючи, що його їмостині слова не заболіли анітрошки, — то таки не можу нічого Славкові дати. Для того раджуся, що з того буде? Що він собі гадає?! Ти кажеш, що я сварюся. А я не сварюся, я журюся. Нехай і він сам щось собі радить.

— Не журіться ж так дуже, бо ще з жури похоруетеся, — знов говорила їмость буцім до обох. — Як буде Славкові треба, то я йому дам сама. А більше нікого нехай за те голова не болить!

Здавалося їмості, що вже перемогла панотця. Отже ні! Нагнаний з одного боку, забіг підступом панотець із другого:

— Оце ж бо й біда, що все хтось та має йому давати. Час уже, аби те давання скінчилося. Чому другий дає собі раду сам?

— Який другий? — запиталася їмость і поповнила цим запитанням великий тактичний промах. Сама подала панотцеві зброю до рук.

— Який другий? — повторив за їмостю панотець та аж просіяв із радості. Буцім заманював ворога в чисте поле. — А мужицькі сини? Та нащо нам так далеко шукати? Візьмим мене самого. Що я коштував свого батька по матурі? Але не берім університет. Берім гімназію. За мене платив батько п'ять ринських, а я за Славка не платив менше шістдесяті корон.

Панотець навмисне помішав обі валюти, стару з новою, щоби вийшла з того більша непропорціональність. Славкові не лізла страва крізь горло. Їмость те завважила й зараз поспішила з підмогою:

— Та дай уже спокій! Нагадав колишнє, як баба дівкою була.

Але панотець мав під рукою й новіші події.

— Нехай буде по-твоєму, що це вже передавнене, пропало, — говорив згідливо панотець, — але я тобі скажу за теперішні часи. Чужі діти в його віку та не беруть від своїх родичів, але ще їм посилають. Та боже мене борони від того, аби я мав зійти на діточу ласку. Я ще, богу дякувати, сам зароблю на себе. Але ніхто не знає, як би то було батькові мило, коли би мав докази, що син за нього пам'ятає. Я би не вимагав багато, аби він мені прислав на вдержання, лиш аби він мені прислав знак, що не забув старого батька. Нехай би мені прислав лиш одну корону на місяць, то й за це спасибі! Мав би я чим похвалитися перед людьми, що ось якого я доброго сина маю. А то не тільки...

Їмость стратила терпець, промовила вже лукаво:

— Аякже! Зараз би побіг до Василька-пастуха похвалитися.

— А хоч би й до Василька!

Славко розсердився й устав від стола. Він часом умів батькові дігнати, особливо тоді як батько говорив про золоті ковніри. Але сьогодні по таких невдачах не міг знайти слів на свою

оборону.

Панотець побідив на цілій лінії. Тепер лиш мав використати розумно цю побіду. Те використання смакувало йому ліпше, як сама баталія.

— Не розумію, за що ви обоє сердитесь на мене. Якби я неправду говорив, то можна мене й вилаяти. Але, скажіть мені, що я тут злого сказав? — Подивився весело на поконаних та й смачно говорив далі: — Я з вами раджуся, а ви на мене сердитесь.

— А я дякую за таку раду при іді. Та й кажу вам ізгори, — говорила їмость буцім до обох, — відвоюйте своє надворі, бо як зачнете ще таку раду при обіді, то я заберу Славка до кухні, а ви тут радьтеся з ким хочете.

По цих словах вийшла їмость, а за нею Славко. Переможець лишився сам із сумними думками. Знав, що їмость не жартує. Заблизько підступив, переслідуючи поконаних. Тікаючи, вони зловили переможця на аркан, по-татарськи.

Їмость завсіди обставала за Славком. Навіть тоді, коли він сам здужав оборонятись. Він виріс на її очах, вона тямилася його ще маленьким та й з привички вважала його за дитину. Через свою сварливу вдачу й недбалість стратив панотець раз назавсіди всяку прихильність у їмості. Вона завсіди стояла за Славком проти панотця, хоч би часом навіть була панотцева правда. Зразилася до панотця зараз на першій році, як стала його дружиною.

Вона була дочкою учителя в тім самім селі, де батько її мужа був священиком. Приготовлялася навіть сама на учительку. Але судилася їй ліпша доля — вийти заміж за панотця. Думала, що робить велике щастя, бо в тих часах священик — це найліпша партія. І, власне, з тої причини, що ставляла зависокі вимоги до свого мужа, зразилася до нього зовсім. А через те до цілого стану священичого. Для того не хотіла в жаден спосіб на те пристати, щоби Славко йшов на теологію.

Була переконана, що священик багато інтелігентніший від учителя. А тим часом побачила, що її муж лиш має зарозумілість на свій стан, а більше нічого. Має втіху в тім, аби когось зловити на таким учинку, щоби мав за що сварити. А вже аж гидко їй робилося від того, що її муж, властиво, дитина. Привик, аби усе за нього зробити, все дати готове під ніс, майже аби годувати його з руки. Як лучиться яка найменша недогода, то він, намість її якось доконати, йде до їмості жалуватися, неначе до матері, хоч вона молодша від нього майже десять літ. Вона привикла дома, що її батько про все старався, усім завідував, у найскрутнішій справі вмів собі поради. Коли ж вийшла за панотця, переконалася, що її муж ні до чого не пригожий. Ціла господарка на її голові. Вона через те попадала в розпуку. Сама на тім не розумілася, а порадились ні з ким. Навіть розмовитися не могла з панотцем. Не було про що. Його лиш цікавили такі події, при яких можна би когось насварити.

Серед таких обставин прийшов до Воронич молодий учитель Диб'яків. Називала його жартом: Дибко. З ним вона заприятлилася. Скинула з себе гордощі попаді. Дибко знав їй у всім поради. Що не знав з досвіду, то раз-два розпитував у других і все ставав їй у пригоді. З ним вона любила розмовляти й заєдно бажала його товариства. Цінила його далеко вище від свого мужа. Хоч Дибкові того не казала. Мала таку вдачу: немилі справи таїти в собі. Дибко використав раз ту приятність і поцілував їмость. Вона йому того за зле не брала. Уважала це за загальний блуд мужчин, що беруться жінок цілувати. За себе не боялася, бо вона була зроду така, що не любувалася в ніяких романсах, ні в дозволенних, ні в заборонених. Коли ж кому мило її поцілувати, то що це їй вадить? На її думку, навіть не подобало їй боронитися. Була переконана, що лиш ті жінки бороняться, котрі відчувають при поцілунках іще якісь інші бажання.

Як панотець зловив їх на тім учинку, то вона відрядила Дибка, а сама налагодилася сказати відважно панотцеві, що з Дибком мусить приставати, бо не має з ким іншим. Що ж вона тому винна, коли Дибко так, як кождий інший мужчина, домагається від неї ознак приятності? Мала намір

сказати також панотцеві, що не зрікається й надалі приязні Дибкової з тої простої причини, що панотець не може їй дати тої приязні. Може бути, що в той спосіб хотіла змінити панотцеву вдачу. Але до цього не прийшло. Панотець намість боронити загрожені права подруга, жалувався перед нею, що вона його не любить. Жалувався так сердечно, що вона мусила його також пожалувати. Панотець заспокоївся цим цілком. Дибко бував у них по-давньому, й усе йшло своїм порядком.

За два роки перенісся Дибко в далекі сторони. Їмость не знала навіть, де він обертається та що з ним діється, чи оженився, чи остався нежонатим. Тепер не знає навіть, чи він жиє. Та розлука з Дибком не справила їй великої прикрості. Мала забаву з дітьми. Зрештою, привикла так до свого життя, що здавалось їй, ніби кождий муж такий, як її. Журилася тільки тим, щоби її син не був схожий на батька.

Але про Дибка заховала пам'ять і до сьогодні. Нагадувала собі його завсіди в таких хвилях, коли сама не могла собі в чім порадити. Задержала його в своїй пам'яті ще таким молодим, як бачила його впоследнє. В її мріях перекинувся він у якогось ідеального мужчину, наймудрішого й найліпшого. Хотіла, щоби син був схожий на нього.

У Славка не бачила злих прикмет. Часом лиш приходила їй сумна думка до голови, що Славко такий сам непорадний, як панотець. Але зараз потішалася тим, що Славко ще має право бути дитиною. Прийде слухний час, то Славко зміниться.

Панотець чув велику пошану до їмості. Був переконаний, що якби не вона, то він би загинув із голоду. Отож тепер узяв собі до серця їмостину погрозу, що вона піде зо Славком обідати до кухні. Для того постановив не чіплятися вже при обіді до Славка. Тільки одно його кортіло звідатися, чи зіправди жито зле видає, чи їмость лиш так жартувала. Зважився піти до кухні, їмость підтвердила, що жито справді зле видає.

Але в цім випадку їмость помилялася. Жито видало так, як звичайно, лишень Іван забувся та й сховав забагато для себе. Іван мав такий спосіб, що раз у раз при млинкуванні збіжжя ховав трохи для себе, звичайно чвертку. В stodолі попри поперечну стіну, складаючи соломю, лишав вузький прохід. Для безпеки закладав той прохід спереду соломюю. Проходом тим можна було протиснутись аж до другої, поздовжньої стіни в stodолі. Тут уже лишав Іван більше місця вільного й вистелював те місце мішками. Сюди зносив Іван усіляке збіжжя й складав кожде на іншу купку. При кождім молоченні, як робітники йшли на обід, Іван відбирав свою пайку, а відносив додому вночі, але аж тоді, як уже стілько назбиралося, що варт було потрудитися.

Stodолу завсіди замикав панотець щовечора на ключ. Але в брамі від stodолі була маленька хвірточка, що замикалася зсередини на гачок. Отож через цілих сорок літ, відколи панотець обняв парафію в Вороничах, правильно забував ту хвірточку замкнути. Брама ніби замкнена, а до stodолі можна було зайти кожного часу дуже вигідно. Оцього ж то й боявся Іван. Ану ж злодій зайде й закраде те все, що Іван наскладав. Тому Іван закладав сам ту хвірточку. Заходив досередини, закладав гачок, а сам вилазив із stodолі попід стріху. В однім місці поміж платвою із латами міг чоловік пролізти, бо кроква на кінці була підложена.

Також у такий спосіб виносив Іван із stodолі збіжжя. Виносив його мішком крізь хвірточку, ставив перед stodолою, потім вертався досередини, замикав хвірточку й вилазив попід стріху. Він, зрештою, про ці виходи не дбав, бо мав багато способів, куди діратися до stodолі. Міг зайти попід підвалину, міг виймати одну дошку зо стіни, а навіть у прикрім разі міг пролізти крізь стріху. Але вживав ті проходи, які застав.

Брав мішок на своє грубе карчило й ніс додому. Так само носив пашу для корови. Ані він, ані ніхто в селі не вважав це за крадіж. Іван брав лиш стільки, скільки було йому треба. Кождий знав, що з тою платнею, яку панотець давав, наймит не міг прожити. Для того було загальне переконання, що ці "боки" наймит мусить мати. Зрештою, це так увійшло в звичай, що ці "боки", вважалося за згоду, заключену мовчки. Іван навіть не припускав, що нічними виносинами збіжжя

нарушує закони святця “Неруша”. Якби він брав більше, чим потребує, то це вже була би крадіж. А так бере тільки те, що йому належиться.

Що таку заслуженину треба брати вночі, тайком, це нічого не вадить. Адже кожному християнинові жаль віддати те, що завинив. Легше йому, як уже опісля довідається, що довг відібраний. Або й жінка. Кожний розумний знає, що жінка не буде гола ходити. Вона потребує одягнутися та й то ще краще від чоловіка, а грошей на її витребеньки чоловік би не дав. Нехай собі постарає потай господаря. Так само й з дочкою.

Мука й сир, що Пазя доносить, то це — правда — крадіж. Але тут Іван нічим не примішний. Це полагоджує Пазя з Іванихою. Крадене ж добро ніхто з хати не викидає. Його треба спожиткувати, бо як ні, то змарнується. А це вже гріх!

Зрадити ж злодія, повідомити про шкоду властителя. О! Про це ще ніхто в Вороничах не чував та й, дасть бог, не почує. Тихий заговор, виссаний із грудей матері, носить кожний у своїм серці. Аби не знати яку річ побачив хто, то має її задержати собі. Перед судом виповісти. А це ж подумана річ? Чи є хто на світі, щоби за таку справу свідчив перед судом на свого сусіда? За свою справу — то інакше, але за чужу, а ще, може, за справу якого сторонського, то це вже ні.

Отакі погляди мало ціле село, та й такі мав Іван. Вони наслухалися не раз, що це погляди хибні. Але не вірили. Бо чули це або від своїх ворогів, або від тих, що живуть подалеки від них та життя їх не розуміють. Від Потурайчина тільки й довідалися, що читальникові не ялося бути злодієм, бо наніс би нечесть для читальні. Знають також, що обов’язком їх є працювати разом над зміною теперішнього світу. Але в який спосіб, то ще не знали. Мали свої старі звичаї, а не були свідомі того, котрі задержати, а котрі покидати.

Їмость догадувалася, що в Івана липкі руки, але мовчала. Не признавалася перед панотцем. Та й нащо? Це би злому не зарадило, дало би притоку лиш до гризоти. Щоби наймит не крав, на те треба дозору господаря. А такого дозору не буде, чи служитиме Іван, чи хто інший. Відрядити ж Івана їмость не хотіла. Бо хоч він ненависний, упертий і неласкавий, то зате до роботи ліпший, як усі дотеперішні наймити. Правда, робить лиш тоді, коли йому хочеться. Отже-таки вся робота в свій час була виконана.

Із житом же сталося вчора таке, що Іван замість чвертки взяв цілий корець. Він злагодив чвертку, та, oprіч того, стояв кірцевий мішок у стодолі. Іван припізнівся дома на обіді, а як вертав, то мусив бігти, щоби перездогнати робітників, бо вони вже йшли до роботи. У поспіху схопив Іван кірцевий мішок із житом і затаскав його до свого складу. Як пропихався тим вузьким переходом між соломою й стіною, то помітив, що обмахнувся. Але вже ніколи було завертатися. Подумав собі, що зате на другий раз не візьме нічого. Коли ж їмость дивуватиметься, що жито неоднаково видає, то він скаже, що, мабуть, дівки зле вчора рахували, як подавали на машину. Не боявся того, що може не стати кіп до рахунку, бо він для безпеки завсіди рахував менше кіп, аніж було їх на ділі.

Для панотця було це дуже вигідно, що жито не видає. Аж просилося жалуватися щодня перед Славком, що панотець бідний, не має відки грошей устарати. Бо панотець не мав наміру зчиняти сварки, вона приходила сама непрошена. Але сьогодні було небезпечно розмовляти при обіді за жито. На таку розмову не хотіла ніяк пристати їмость. Панотець роздумував над тим, чи не вдалося би якось утягнути до цієї розмови Івана. На разі не міг нічого придумати. Але був певний, що трохи згоді якось воно само на те зійде. Зачне Івана випитуватися, для чого жито зле видає? На те Іван відповість, або що не знає, або взагалі не схоче відповісти, лишень своїм звичаєм щось недотепного відворкне. На оба способи матиме панотець нагоду висварити Івана. Бо є Івановим обов’язком знати, чому жито зле видає. Скоро намість відповіді лишень бомкне щось сердито, то тоді може панотець удатися до їмости або й до вїйта з запитанням, чи йому як господареві прислугує право звідуватися в наймита за причину злого видатку.

Надіється панотець, що в такому випадку кожний обстане за ним, а не за Йваном.

Така розвага вложила панотцеві до серця постанову дати спокій Славкові з житом раз назавсіди.

Волить що інше для нього прибагнути, як уже покінчить з Іваном. Тож Славко заживав тим часом супокою від батька.

А Славкові треба було супокою. Панотець навіть не припускав, як тяжко поранив його душу. Вже не розпука, але просто дур чіплявся Славкової голови там, під лубином. Не тільки батьківські напади, але навіть материна оборона боліли Славка. Оборона, може, більше, як напад. Яке ж буде материне обличчя тоді, як вона дізнається всю правду про Славка?! Тепер уже не тільки гризота Славкові, що скажуть родичі йому, але також, що скаже батько матері за її сьогоднішню оборону?

Славко розумів, що пора вже така близька, що мусить уже доконче держатись якоїсь одної постанови. Здавалось йому, що ще зараза може його врятувати від цього клопоту. Сказав би родичам, що він хорий, мусить іти до шпиталю. Тож тепер не має часу думати про ніяку кар'єру. Тільки новий клопіт, що чей же в шпиталі не сидіти йому ціле життя. Колись-таки та вилічиться. Але все відсунув би журу хоч на кілька тижнів. Правда, родичі цим дуже гризлися б, особливо мати. Та нічого діяти, іншого рятунку Славко не видів.

Постановив собі сказати при найближчій нагоді, що йде до шпиталю. Це його трохи впокоїло. Отже ненадовго. Зараз мелькнула йому така думка: “Відки ж узяти ту заразу, коли навіть вона не хоче мене чепитись? А може би, ще собі її напитати? Адже це не велика штука!”

Ця думка йому подобалася. Постановив собі ходити до Варвари так довго, доки не заразиться. Але тут знов стояла нова біда на перешкоді. Славко не мав відваги сам іти до Варвари. Коби його хто туди завів, хоч перший раз, то він би вже змовлявся за кожний раз із Варварою, де й коли вона має на нього ждати. Але хто ж його заведе? Кому би він міг признатися, що хоче зайти до Варвари? Не було такого. Ще найліпше, якби його Варвара де стрітила так, як тоді в неділю, та й сама закликала. Як на лихо, не міг її ніде побачити. Зважився навіть раз іти попри її хату, але нічого з того не вийшло, лишень страху набрався. Сам не знає, чого боявся. Але, йдучи попри її хату, так закрадався, що на пальцях ступав. Малий вітрець, шелест трави нагонив на нього такий страх, що він приоставав і ось-ось не пустився навтеки.

По півночі, як збудився, мріяв про ту заразу. Ось він сидить собі під лубином, а то нараз з'являється Варвара. Зовсім так несподівано, як Лорд. Киває на нього пальцем і простацькими словами кличе його до себе на забаву, Славко згоджується, тільки каже, що тепер днина, хтось може побачити.

“То прийдіть увечір”, — говорить Варвара.

“Добре! — згоджується Славко. — Жди на мене на дорозі коло своєї хати. Але пам'ятай, щоби-сь була, бо як тебе не застану, то вернусь”.

Варвара справді дожидає. Він таки зараз умовляється з нею, щоби ждала так само завтра. За кілька днів зараза показується. Правдива зараза: та велика, що кидається на ніс, на горло, що на неї треба доконче йти до шпиталю. Славко видить, як батько його, ще нічого не свідомий, уже заздалегідь смакує в собі в розмові про те, що не має чим удержувати Славка на судовій практиці. Ходитиме по хаті та й солодко приговорюватиме:

“А тобі, Славочку, вже час подаватися на практику. Але я, бігме, не знаю, відки ти візьмеш гроші”.

“Не треба мені грошей, — покривлятиметься Славко батькові також солодким голосом, — бо я не йду на ніяку практику”.

Батько аж забудеться з дива:

“А що ж ти думаєш робити?”

“Іду до шпиталю, бо я хорий!”

Тяжче вимовити оці слова та й уже все полагоджено! Скоро забракне Славкові відваги, щоби ці слова промовити, то він заплющить очі, а все-таки своє скаже. Про всю решту, то вже Славкові нема жури, бо родичі зо страху самі допитуватимуться. Піде просто до шпиталю. Але як? Славко також не має відваги сам зайти там. На таке діло, може, його мати повезе? Але, мабуть, не випадає. Певне, напишуть до швагра, щоби приїхав та й повіз Славка. Так є, це ще найліпше. Потім по шпиталю належитья йому ще один рік відпочинку. На це вже мати допевне пристане. За цей рік щось уже доконче придумає. Не буде бавитися ні в які фантазії, лиш думатиме про діло. Але це слово “фантазія” завдає Славкові нової жури.

“Ага! Не бавитися в фантазії, — лютиться сам на себе. — А що ж це все є, як не одна фантазія? Я ще не зійшовся з Варварою, ще не знаю, чи взагалі вдасться мені з нею зійтись, не знаю, чи вона дійсно заражена, не знаю, чи та зараза вхопитья мене, а вже з тої причини взяв я собі рік відпочинку. Що ж це, дурню, як не фантазія?!”

Так себе корив Славко й сердився на себе. Перевертався на всі боки, мучився і вкінці додумався до такого: “Моя голова на це задурна, я мушу когось порадитись”. Тільки кого? Прийшло йому на думку, що Потурайчина. Признається перед Потурайчиним до всього. Десь незабаром повинен Потурайчин з’явитися в Вороничах, адже вибори вже розписані. Він, певне, так саме журиться своїм арештом, як Славко своїми іспитами. Один перед одним жалуватиметься на своє горе. Славко вже навіть уложив собі цілий план, у який спосіб поведе розмову, щоби виринула нагода признатися перед Потурайчиним до всього. Питатиметься передусім Потурайчина про його арешт. Очевидно, Потурайчин жалуватиметься на несправедливий засуд. Тоді Славко скаже йому: “А я маю ще більшу гризоту”, — та й признається до всього. Може, навіть намовить Потурайчина, щоби пішов з ним до Варвари. Адже це поміж товаришами водиться, що один одного проводить до таких жінок.

По такій постанові успокоївся Славко зовсім. Ждав, як покажеться в селі Потурайчин. Але його серце мучилося далі. Намість про іспити — роздумував собі тепер про Краньцовську. Уважав її за зрадницю. Правда, вже вибив собі з голови, що вона з нього кепкує перед чоловіком, та зате набрав переконання, що вона забавлялась Славком із нудьги.

“Панські примхи, а я через них стільки мушу терпіти!”

Чув, як якась біда, наче хробак, точить йому серце, й точить, і точить. А воно болить, болить і болить. Не раз затаїв у собі дух і наслухав, коли його там у серці перестане боліти. Ждав, та не міг діждатися тої хвили. Тоді вже його поривала лють не тільки на Краньцовську, але й на себе самого.

Його душа так привикла мучитися, що не могла без муки жити. Ледве вдалося йому заспокоїтися дожиданкою на Потурайчина, як уже почав гризтися Краньцовською. То сумував, то лютився на неї й на себе, то, нагадавши собі, які він має надії, соромився тяжко сам перед собою. Коли навіть на хвилинку забував про Краньцовську, то журився Лордом. Що буде з собакою, як Славко вийде з Воронич? Одним словом, не міг Славко спекатися душевних мук ніяким світом. Його серце за тим тільки й пазило, щоби знайти собі якусь гризоту. Одиною його розрадою був забобон. Славко все мав надію, що за його теперішнє горе та дасть йому забобон доконче якусь потіху.

“Допевне, Потурайчин справить мене на добру дорогу!” — міркував собі й дожидав Потурайчинового приходу з великою нетерплячкою.

Діждався. Через кілька днів прийшов Потурайчин до Воронич скликати передвиборчі збори. Зійшлися читальники всі до одного. Надіялися довідатись уже раз, як мають змінити свої давні звичаї, щоби стати до боротьби зі старим пережитим світом. Загадали обновили своє життя, хоч би через те мали піднятися не знати кількох труду, тож слухали Потурайчинової промови з увагою й завзятком.

Він пояснив їм, що теперішні вибори до сойму дуже важні, бо на цій каденції змінити мають

посли виборчу ординацію до сойму. Як буде замало мужицьких послів, то настане така виборча ординація, що потім не допоможуть мужикам ніякі зусилля. Раз попсоване діло не дасться вже потім направити.

Говорив про теперішнього кандидата на посла, селянина Івана Сосновича. Його поставили кандидатом передусім для того, що він знаний загально в повіті. Проти нього висувають попи якогось отця Підлизайка, зовсім не знаного. Ніхто не знає, чи той отець є приятелем народу, чи ворогом, бо досі ніхто його не видів ні на зборах, ні не чув нічого про його діяльність. Із польської сторони кандидує дідич пан Шубравський. Правительство намагатиметься перевести його всілякими способами, дозволеними й забороненими. На мужиках стоїть тепер тяжкий труд, бо мають поконати дуже сильного й небезпечного ворога.

Потурайчин говорив дуже плавно й своїм звичаєм дуже хутко, не договорюючи деяких слів до кінця. Сам зміст його промови не додавав слухачам духу. Те, що треба голосувати на Сосновича, а не на кого іншого, вони вже знали. В самій промові хотіли ж дослухатися того заповіту, як їм повести своє життя, щоби переродитися на нових людей. Для того більше їх цікавили ті частини промови, на які Потурайчин покладав найменшу вагу, а саме: поклик до боротьби, до єднання мужицьких сил. Потурайчин був політичний агітатор, поза програму своєї політичної партії нічого більше слухачам не роз'ясняв. Не почував навіть потреби дати їм щось більше понад таке роз'яснення. А зрештою, не був навіть свідомий того, чого прагне мужицька душа від нього довідатися. Та ще питання, чи мав би він чим заспокоїти те бажання своїх слухачів. Його досвід життєвий дав йому ще дуже небагато, сам він також не думав над оновленням свого життя. Тож здивувався не трохи промовою Неважука, що зараз по ній говорив.

Неважук ухопився тих слів Потурайчина, що він послужився ними лиш задля прикраси своєї бесіди.

— Пора нам скинути з себе невільництво, — говорив Неважук таким сильним голосом, аж вікна в читальні дзвеніли. — Хоч уже турки й татари на нас не нападають, то ми все-таки лишилися невільниками й по сьогоднішній день. Хоч панщини вже не робимо, а отже підкладаємо з своєї охоти плечі панам і панським посіпакам, аби лізли догори!

Наводив приклади того невільництва, підходящі й невідходящі. Говорив про те, як помітують мужиком по урядах, як мужик кожній біді звик терпіти, як не шанує в собі людської достоїнності: коли купує що, то просить купця, немов жебрак, а коли продає, то так само. Говорив і про родинне мужицьке життя.

— Навіть до доброго треба нас батогом підгонити, — кінчив Неважук свою промову. — Чи до читальні, чи до нашої крамниці, то на кожного треба нукати, аби там заходив. Як без грошей, то бере в крамниці, а як за гроші, то дивися, а він уже потягся до жида!

Видко було, що ця промова припала слухачам до вподоби, бо вони їй притакували. Найдужче Сенько Грицишин. Спер лікті на коліна, голову взяв межі долоні, й заєдно крутив нею, та все приповідав:

— Свята правда: н-невільництво. М-ми всі ще н-невільники!

Потурайчин мусив нагадувати, для чого скликав збори, бо слухачі забули, їх усе кортіло радити над тим невільництвом. Розходилося о те, щоби постановити, кого вибрати виборцем із Воронич. Вороничі давали тільки одного виборця. Потурайчин думав, що тим виборцем треба зробити Неважука для того, що він відважний. А цих виборів треба буде добре постояти, бо одно, що натиск із польської сторони буде нечуваний, а друге, попи, мабуть, не схотять наражуватися старості через те, що кандидатом не є той, кого вони хочуть. Тож доконечна річ, щоби між мужицькими виборцями знайшовся такий, аби вмів упімнутися за кандидатом та й мав до цього відвагу. За такого вважав Потурайчин Неважука. Та люди не похочували його. Сам Неважук також відпрошувався. Потурайчин не розумів причини цієї опозиції, отже, мусив піддатися волі загалу.

Запропонував Павла Гаєвого. Павло ж усміхнувся миленько та й промовив:

— Там треба письменного, бо як будуть красти голоси, аби виборець міг того вздріти. А я, хоч окуляри ношу, то письма, однако, не знаю!

— Правда, я й забув, що ви неписьменні, — сказав Потурайчин лиш на те, щоби не псувати радості Гаєвому, бо він добре тямив, що Гаєвий не знає письма. Гаєвий тішився, як мала дитина. Обернувся до всіх з отакою промовою:

— То вже не один зловився на мої окуляри, бо я знаю так собі з ними заходити, що й не один письменний так би не вдав.

Утіха не дозволяла йому довго змовчати. Хвильку подумавши, говорив далі за свої окуляри:

— Хоч хто знає, якби я там став перед комісією в окулярах, то, бігме, не важилися б при мені красти голоси. Я б так цікаво крізь окуляри поглядав, що кождий би присяг, що я письменний. Отож би потім сміху було, що сліпий мужик та так обдури панів.

Отже й цими словами не вичерпав Гаєвий усеї радості з свого серця. Роздумував далі над тим, яку би ще штуку завдати своїм окулярам. Ще ніяка думка про це не прийшла йому до голови, а очі вже сіяли та й губи самохіть кривилися до сміху. Сполошив йому цю радість Іван Неважук ось якою промовою.

— То треба-таки правду сказати, нема куди крутити, — сказав Неважук з якоюсь нетерплячкою. — Письмо письмом, а з нас нікотрий не може бути виборцем, бо ми всі були карані за ліс. Лиш один кум Сенько Грицишин та й вїт, що не були карані. Сенько самі до лісу не вказувалися, бо за них жінка ходила та її карали. Отак було нам усім робити.

Як же Потурайчин узяв розпитуватися, коли котрий був караний, то показалося, що вони всі вже можуть бути виборцями, бо реченець щодо наслідків кари давно вже проминув. Та це їх не переконало; кількасотлітній досвід навчив їх, що польська самоволя дужча понад усякі закони.

— Закони на папері, — говорив Неважук, — а староста як найде лиш стілько на нас, що чорне за нігтем, то голос уневажнить. Процесуйся потім із ним, може, й виграєш, та буде вже запізно.

Стало на тім, що виборцем буде Сенько Грицишин. Тепер Славко зважився сказати й своє слово. Він довго надумувався, пробував іще перше обізватися й, на своє диво, переконався, що боїться. Але справа була така важна, що треба було доконче про неї звістити. Тож Славко примусив-таки свій рот говорити. Отже не здобувся на відвагу промовити до всіх, обізався лишень до Сенька:

— А вас буде Краньцовський просити, аби ви голосували на Шубравського. Я знаю...

Таки решти не міг доповісти, хоч уложив собі згори цілу промову. Мав намір сказати те все, що чув від Краньцовської про агітацію. Отже, як промовив цих кілька слів і як помітив, що не тільки Сенько Грицишин, але всі його слухають, то нараз у горлі зробилось йому сухо, а духу в грудях забракло. Обірвав мову на половині думки й замовк. Водив тільки перелякано по хаті очима, чи не сміються з нього. Ніхто не сміявся, а Сенько відповів:

— Н-нічо не ш-шкодить. К-краньцовський своє знає, а я своє.

Говорив з таким спокоєм і з такою певністю себе, що переконав усякого про свою неподатну постанову. Зрештою, з усіх очей, з усіх облич бив такий завзяток, що хіба би сліпий не побачив, що люди радше дадуться на шматки порубати, аніж мали би котрий зрадити. Славко також завважив те одушевлення, для того так стратив відвагу. Почувався найгіршим з усіх. Не може одушевлятися загальною справою, бо сам бродить у таким болоті, що все поваляв би, за що тільки вхопиться руками.

“Усі тут одного хотять, усі за одним убиваються, — думалось йому, — а я зовсім так, як той Василь із Берберівки, що ждав до кінця зборів, аби вилізти з своїми нісенітницями за службу божу проти градобиття. Та й я жду на кінець, аби порадитися Потурайчина за свої іспити та й за Варвару”.

Як тому злодієві, що молиться в церкві поміж людьми на те тільки, щоб украсти позолочуваний хрест, так само ніяково було Славкові на душі на цих зборах. І соромився, й боявся, але ждав на нагоду, щоби поговорити з Потурайчиним на самоті.

Ця нагода не зараз лучилася. Славко мусив довго бити ногами, заки опинився з Потурайчиним у чотири очі. Бо одушевлені мужики супроводжали Потурайчина аж до лісу.

Згідно зі своїм планом, запитався Славко Потурайчина про його засуд. Але відповідь Потурайчина не була така, яку собі перед тим надумав Славко. Потурайчин не жалувався. Його голова так була переповнена думками про вибори, що там не було місця на журу арештом. Розповідав Славкові докладно цілий свій процес, говорив навіть про сумні наслідки свого засуду. Отже, те оповідання виходило так, наче про якого постороннього чоловіка, буцим те нещастя не спіткало Потурайчина, але когось іншого. Навіть жартував над деякими епізодами того процесу.

— Мабуть, доктор Фалькенбаум більше мені зашкодив, як поміг, — говорив Потурайчин своїм звичаєм дуже хутко. — Зовсім без потреби покликав на свідка вдову Дмитриху. Цей свідок мене погубив, бо лиш вона признала, що була якийсь час на зборах без запросин. Як ми провадили наради, то вона прийшла до Неважучки позичити горшка та й якийсь час слухала нашої розмови. Чи що з того розуміла, чи ні, а все вважала за свій обов'язок похвалити мене перед суддею, що я дуже красно говорив. Думала, що цим мені прислужиться. А то якраз навпаки, бо з її зізнань набрав суддя переконання, що збори не були обмежені на запрошених гостей, але що були загальнодоступні, коли баба попри позику горшка тільки ще почула нашої розмови, що могла мене аж похвалити. Своєю дорогою, що суддя мусив у душі дякувати Фалькенбаумові за цього свідка, бо інакше не міг би мене був засудити. А що він мав охоту мене засудити, то найліпше доказує те, що всадив мені таку велику кару. Я знаю, що вони хочуть мене замкнути на виборчий час, бо ще, мабуть, не було ніколи в суді такого поспіху з дорученням вироку й визначенням дня розправи. Ось я недавно подав рекурс, апеляційний же суд уже назначив розправу. Та те все байка, що мало мене найгіршого спіткати, то вже спіткало. Лекцію я вже стратив. Хіба ще одна біда мене чекає: я, як видите, сухотник, стухлий воздух мені завадить, а в арешті при повітовім суді велика вогкість. Борше би я приймився сидіти в правдивім криміналі. Але заки ще мене запроторять до арешту, то я ще своє зроблю. Здурю панів так, як Гаєвий наважився здурити комісію виборчу окулярами!

Сміявся щиро з тих окулярів та й казав, що такі виборчі епізоди надгороджують йому всі труди. Цим сміхом розбив Потурайчин Славків план нінащо. Бо Славко мав намір сказати: “А я маю ще більшу гризоту” — та й тоді признатися до всього. Але така замітка була би тепер не до шмиги. Треба було цілий план змінити. Таку зміну придумав Славко наборзі. Але почував, що це вже не те: хто знає, чи тепер уже так легко договориться до самої речі. Таке вагання відібрало йому сміливість; добру хвилю мовчав, заки зважився промовити:

— Що би ви, товаришу, порадили мені робити, — обізвався вкінці, — якби я, наприклад, не мав іспитів?

Потурайчин якось дивно всміхнувся:

— Чи я знаю? Якби ви дійсно не мали, то, може би, й прийшла яка рада до голови. Але думаю, що так не є!

На таку відповідь не був Славко приготований. Коли би Потурайчин не був виповів свого переконання, що “так не є”, то Славко признався би був до всього. Цим же своїм переконанням заставив Потурайчин Славка брехати. Йому здавалося, що мусить брехати. Не знав для чого, але почував, що мусить. Немов Потурайчин умовляв у нього цю брехню, а він мусив її потверджувати. Заперечити її соромився й не мав відваги.

— Та, певне, що так не є, — сказав Славко й засумувався тим своїм глибоким і безмежним сумом. Але Потурайчин був його послідньою надією. Не міг її покидатися ніяким світом. Думав, що як прогавить цю нагоду до розмови, то вже пропащий навіки. Тим-то силував свій мозок

придумати якусь фразу, щоби розмова зійшла знов на те ж саме. Мозок працював сильно, але прикладні думки не приходили.

“Може би, за Варвару?” — блиснуло Славкові в голові. Отже ні, це неможливо! Напружений мозок нагадав тепер Славкові те, що він досі не завважив. Дивувався, яким способом не прийшло йому це борше на гадку. Адже Потурайчин казав йому ще тоді, як Славко його перший раз проводжав, що він думає про Варвару. Правда, тоді за Варвару саму не було бесіди, але говорилося взагалі за такі жінки, як Варвара. Потурайчин лиш для того намовляв уписувати жінок до читальні, бо не хотів, аби вони були Варварами.

“Як же я можу зачинати розмову про Варвару?” — сказав у собі Славко й силував свій мозок придумати що інше. Пора була крайня, зволікати далі не було куди. Славко зловив за лапи першу-ліпшу думку, яка лиш порушилась у його голові. Потім показалося, що та думка не була найдурніша.

— А ви як відсидите в арешті, — сказав Славко якомсь несміливо, поволеньки, буцім кудись закрадаючись, — то вас уже до уряду не приймуть.

Послідні слова виговорив хутко, трохи з переляком, буцім закравшися, кинув почерез частокіл камінь у город, нехай, мовляв, б’є в голову, кого хоче, бо я й так не бачу. Але цей камінь не нагнав страху Потурайчинові. Він тільки здвиг плечима:

— Байдуже! Нехай не приймають!

— А що ж будете робити? — запитав Славко знов несміливо, буцім закрадаючись.

— Якомсь собі вже дам раду. Чи то доконче жити зі студій? Можна піти й на робітника.

Потурайчин відповідав якомсь нерадо. Пізнати було, що про такі справи не любить балакати. Зараз-таки повернув розмову куди-інде:

— А як припадкове питатиме вас хто за адвоката, то справте його до Фалькенбаума. Він тільки те й робить, що як мене стріне, то зараз питається, чи я згадував кому про нього по селах. Ви ж, мабуть, його товариш із гімназії.

Ідучи назад додому, почувався Славко в такім настрої, як тоді, коли вертав останній раз від Краньцовської. Не йшов, але тікав; зігнув кілька мога шию вдолину, подався наперед і ступав хутко широкими кроками, неначе вибитий порядно! Соромився навіть нагадувати собі, про що мав намір питати Потурайчина, а про що на ділі питав. А думки його кружляли кругом голови, неначе мухи, і водно бриніли йому над вухами: “Невільник! Невільник! Невільник!” Він обгонився від них обома руками. Здавалось йому, що він буцім десь ішов до якогось вулея, щоби набрати багато-багато солодкого меду, а то намість того вискочив цілий рій бджіл. Вони покусали його, відігнали, а тепер іще летять за ним, щоби його доконати.

Тікав так хутко, аж задихався. Це спонукало його звільнити трохи ходи. Тепер уже спам’ятався й міг ясно роздумувати над тим, що діялось. Отже не важився. Оглянувся лиш, чи Потурайчин уже далеко; боявся, щоби він не підслухав його думок. Але Потурайчина вже й не видко. Славко відітхнув, зачав тепер роздумувати без ніякого страху. Отже все якась мара заважала йому. Буцім думає зовсім ясно й розумно, а то безперестанку бринить йому над вухами: “Невільник! Невільник!” Це слово так довго дзвеніло йому в вухах, доки він сам не вхопився за нього.

“Таки правда, що невільник. Якби хто закинув на мене мотуз і повів до Варвари, то я би вже там зайшов. Якби був хто стояв мені над головою з буком, то я би був і вчився. Бо невільника самого пустити, то він буде лиш їсти, спати й журитися. А як його підігнати, то все зробить. Неважук говорив, що мужики невільники, а тим часом вони супроти мене то ще вільні козаки. Якби він знав, що я за один, то не називав би мужиків невільниками”.

Отакою розвагою відігнав Славко той докучний, безнастанний бренькіт із своїх вух. Тепер уже міг думати спокійно над радою Потурайчина. Але переконався, що Потурайчин радив собі, а

не йому.

“Та й чому я не признався йому? Що це, амбіція? У тебе, невільнику, є амбіція?!”

Усміхнувся з погордою сам до себе. І злість, і жаль підступили йому до серця.

“Потурайчинові не штука. Перше, в нього сухоти. Що йому хто зробить? Коби я так мав сухоти!”

Фантазував, який би він був щасливий із сухотами. Чи до шпиталю, чи де на свіжий воздух, досить того, що ніхто би й не згадав про якісь там іспити. Цілі ліки: багато їсти й довго спочивати. Оце раз! Нехай згуртуються всі венеричні зарази, отже не докажуть того, що одні сухоти!

“Друге: Потурайчинові не штука говорити, що можна жити з фізичної роботи, бо він сам син залізничного робітника. А мені? Ані гадки! Який би дома вереск зчинився, якби я лиш словом зганув за робітника? Ще змалечку мене мучили”.

Славко нагадав собі, як був іще маленьким, кілька біди мусив натерпітися в прирівнянню до мужицьких дітей. Вони вже досвіта розшибалися по вулицях, йому ж казали вмиватися, чесатися, черевики вбувати. Ай! Іще й тепер нагадує собі, як він гірко плакав при тих операціях. Ледве вказався на вулицю, а вже батько ганяв по надвірку та викрикував: “Славочку, де ти?!” А потім брав його за руку й усе довбав, і довбав, і довбав, що чемні діти повинні держатися хати. Ех, ненавидів він за це батька й тепер його ненавидить. За ті золоті ковніри.

“Чекай, будеш їх видіти!” — кривився Славко в думці батькові.

Або: “Я не маю відки дати тобі на вдержання!” — сердився далі на батька. — Го-го! Найшлося б, коли лиш було треба! Хоче мене задурити так, як дитину, а я вже...”

Тут нагадав собі слова Сенька Грицишиного, що в тридцять літ уже чоловік старий. Ця пригадка шпигнула в серце Славка, як голкою. З усіх думок зробилась якась одна метушня і перелякала його. Пішов борзо, неначе щось наздогонював. Спішився, щоби ще перед укінченням тридцятого року щось застати, але що?.. Метушня думок заважала йому те “щось” побачити.

Ага, забобон! Його хотів Славко зловити ще загоді. Нехай помагає, бо вже крайня пора. Коли тепер забобон не pomoже, то потім усяка поміч не придасться ні на що.

Але Славка все зрадило: зрадила Краньцовська, зрадила надія на Потурайчина та й зрадив забобон. Очевидячки зрадив, бо не дав йому нічого. Кілько муки, кілько гризоти переніс Славко, й за це все не дав йому забобон навіть промінчика надії. А він так вірив у нього. У ніщо, але до слова, в ніщо так Славко не вірив, як у той свій забобон. Тепер переконався, що й він бреше. Якби його Славко мав під руками, покусав би, подрав би на дрібні шматочки.

“Зраднику! Підлий зраднику! — не думав, але вже шептав Славко сам до себе крізь затиснені зуби та грозив кулаком. — Кілько я натерпівся, кілько я намучився й за те нічого? Найменшої потіхи? Ніякої надії? Ех ти, підлий зраднику!”

Хулив! Розумів, що хулить, але навмисне хулив, бо мав свідому волю хулити. Любувався в хулі! Хулитиме завсіди. Ніщо його не відведе від тої хули. Хоч би знав, що той забобон трісне його громом, отже-таки не переставав би хулити.

Опріч хули, постановив Славко провокувати свій забобон, робити йому все наперекір.

“Ти кажеш, що після радості мусить наступити смуток, а я тобі покажу, що брешеш. Я тішитимуся рано, тішитимуся з полудня, тішитимуся ввечір, а ти мені даси більший смуток — оце!”

Славко ткнув дулю перед себе, буцім під ніс забобонові.

“Як ти можеш дати мені більший смуток, коли вже нема більшого? Пробуй, я тішуся, я вже тішуся! Дивися, я сміюся. Ги-ги-ги!”

Розтяг рот і вишкірив усі зуби. До знаку, як кінь до місяця.